

УДК 327

„Громадянське суспільство“: аналітичний концепт чи реальність?

Мирослав Беззуб'як,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України
content@ukr.net

В статті розглядається співвідношення теоретичного і практичного аспектів концепту „громадянського суспільства“, виокремлено та згруповано його ключові характеристики. Продемонстровано жорстку взаємодетермінованість державотворення й розвитку громадянського суспільства, причому з асиметрією в бік національної державності та її базису – національного суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, державність, національне суспільство, нація, міжнародні відносини.

Bezzubjak Myroslav. „Civil society“: analytical concept or reality? The article deals with theoretical and practical aspects of the concept of „civil society“, key features of this society are defined. strict reciprocal determination of state building and the development of civil society with the asymmetry in the direction of the national state and its base – national society, is demonstrated.

Keywords: civil society, statehood, national society, nation, international relations.

Беззуб'як Мирослав. „Гражданское общество“: аналитический концепт или реальность? В статье рассматривается соотношение теоретического и практического аспектов концепта „гражданского общества“, выделены его ключевые свойства. Продемонстрирована жесткая взаимодетерминированность процессов создания государства и гражданского общества, причем, речь идет об асимметрии в пользу основы национального государства – национального общества.

Ключевые слова: гражданское общество, государственность, национальное общество, нация, международные отношения.

Головне концептуальне розрізнення, що міститься у більшості теорій і концепцій „громадянського суспільства”, полягає в розокремленні нормативного та аналітичного уявлення про громадянське суспільство. Подібне розрізнення простежується і в спробах теоретичного опису демократії, котра також може розглядатись подвійним чином: як ідеал („нормативна демократія”) і як реальне історичне явище („процедурна демократія”). Тож ідеальне громадянське суспільство є невід’ємною частиною ідеальної демократії. На противагу йому, реальне громадянське суспільство набуває стількох форм, скільки існує реальних демократій. Позаяк у різних національних суспільствах демократії різні, то й громадянські суспільства передовсім різняться за національною ознакою, постаючи всього лиш національним суспільством, розглянутим під кутом зору існування у ньому незалежних від держави й ринку інституцій.

В аналітичному плані, всі громадянські суспільства концептуально згруповуються за трьома основними характеристиками. Першою і визначальною ознакою цього суспільства є його протиставлення державі й державному порядку. Таким чином, громадянське суспільство є сегментом політичної системи, в якому, за визначенням, повинні домінувати недержавні форми політичної взаємодії. Другою важливою аналітичною характеристикою цього суспільства вважається його структурованість розмаїттям громадських організацій – автономних інституцій різного спрямування, утворених волею громадян задля реалізації власних цілей. Саме під цим кутом зору, громадянське суспільство доволі часто йменується „третім сектором”, тобто сферою суспільно-політичної взаємодії, котра якісно відрізняється і від держави, і від ринку. Тому більшість громадських організацій, вже за визначенням, повинні бути неприбутковими, прагнучи досягти цілей відмінних від тих, яких прагнуть суб’єкти економічних відносин. Нарешті, третя риса громадянського суспільства визначає його як сферу соціальної самоорганізації, тобто сферу мережеву та неієрархічну, в якій накопичується й культивується соціальний капітал [1, с. 50, с. 59, с. 69, с. 509].

Безумовно, всі властивості громадянського суспільства мають право на існування хоча б тому, що ці властивості вже виокремлено й на їх основі досягнуто практичного та теоретичного консенсусу. Однак, вони також підлягають критиці. По-перше, викликає сумнів ідея щодо цілковитої позадержавності громадянського суспільства, позаяк одразу зринає декілька аргументів. Держава є настільки всеосяжним і всепроникним соціальним інститутом, що в соціумі навряд чи можливий такий сегмент, який перебував би поза її регулюючим впливом. Таким чином, громадянське суспільство не може бути цілковито позадержавним, оскільки це просто неможливо. Якщо ж якийсь конкретне громадянське суспільство перебуває поза регулюючим впливом певної національної держави, то воно перебуває під впливом іншої національної держави, слугуючи їй засобом досягнення власних зовнішньополітичних цілей.

Власне це й спостерігаємо в багатьох країнах Другого і Третього світів, де псевдо-незалежні інституції громадянських суспільств насправді є інструментами політичного впливу в руках домінуючих держав світ-системного ядра. Тому існує дві можливості: або громадянське суспільство формується паралельно з національною державою, як сегмент суспільства національного, відображаючи етапи її історичної еволюції та доповнюючи державотворчий процес; або ж громадянське суспільство цілеспрямовано твориться національною державою, після того як вона сама вже більш-менш сформується. В обох випадках, йдеться про жорстку взаємодетермінованість, причому взаємодетермінованість асиметричну з асиметрією на користь саме національної державності та її базису – національного суспільства.

Друга характеристика громадянського суспільства впливає з його протиставлення не лише державі, але й сфері ринкових відносин. Однак, і ця концептуалізація є хибною хоча б тому, що першим джерелом фінансування громадських організацій в сучасному світі є плата за послуги, які вони надають громадянам, причому доволі часто це робиться від імені держави і за дорученням держави. Показово, що другим джерелом є державні дотації і лише третім добровільні внески. Однак: хто ці внески робить? Зазвичай йдеться про організації, активно задіяні у сфері економічної діяльності, які, фінансуючи громадські організації, переслідують не лише суто філантропічні, але й цілком економічні цілі, зокрема, намагаючись своєю добровільною діяльністю привернути увагу споживача, або ж банально уникнути оподаткування. Тому й громадянське суспільство лише умовно може називатися третім сектором, перебуваючи в залежності від державно-адміністративної та ринково-економічної царин – від національної держави й національного ринку.

Нарешті, уявлення про громадянське суспільство як сферу цілковитої самоорганізації також викликає певні заперечення, позаяк сама національна держава є результатом самоорганізації в масштабах всієї нації – найвищою формою такої самоорганізації. Нація, яка неспроможна створити ефективну національну державу навряд чи спроможеться створити дієздатне громадянське суспільство. Якщо соціального капіталу бракує, то його бракує у всіх сферах. Таким чином, „громадянське суспільство” є вкрай хистким концептом і може вважатися всього лиш аналітичним припущенням, або концептуальним кутом зору, під яким розглядається національне суспільство.

Концепт „громадянського суспільства” може існувати і в нормативній формі – як ідеал та цінність. Однак, подібно до інших цінностей та ідеалів, цінність та ідеал „громадянського суспільства” неминуче вступає в суперечність з реаліями політики. Зокрема, не всі успішні демократії мають розвинене громадянське суспільство, а його відсутність цілком компенсується ефективною державою, федералізмом, прямою демократією і розвиненим місцевим самоврядуванням. Натомість, чимало

Мирослав Беззуб'як

дефективних і нефункціональних демократій мають у своєму складі розвинений громадський сектор з комплексною мережею інституцій. Подібно, не виправдовується реальною політичною практикою уявлення про громадянське суспільство як сферу суспільних відносин, що дає можливість захистити й утвердити в суспільному житті інтереси бідних, знедолених та упосліджених верств населення. Реальна політична практика доводить, що громадянське суспільство є цариною самоорганізації та засобом реалізації інтересів, передусім, середнього класу, а функціонує це суспільство, значною мірою, на кошти надані класами вищими.

Держава неминуче присутня в усіх сферах суспільного життя, однак поглинути ці сфери вона також не може, тому й фашистська ідея „тотальної держави” перетворилась на концепцію „корпоративної держави” [2, с. 17–19]. Інакше кажучи, вже у самому цьому понятті була присутня, хай і в спотвореній формі, ідея „громадянського суспільства”. Теоретики комунізму висували тезу щодо відмирання держави шляхом перейняття її функцій „самоорганізацією трудящих”. В емпіричному розумінні, навіть радянський тоталітаризм містив у собі сегмент, який міг вважатися громадянським суспільством. Йдеться про мережу громадських організацій, що своїм функціонуванням доповнювали тоталітарну комуністичну державу – профспілки, кооперація, культурні й спортивні об'єднання, церковні громади і навіть дисидентські рухи. Безперечно, всі ці громадські автономні утвори перебували в залежності від комуністичної держави, однак, інституції громадянського суспільства в сучасних розвинених демократіях також перебувають під регулюючим впливом ліберально-демократичної держави.

Сьогодні викликає серйозну стурбованість тенденція до одержавлення громадянського суспільства, яка в країнах розвиненої і зрілої ринкової та ліберальної демократії знаходить своє вираження у делегуванні права на виконання частини державно-адміністративних функцій неурядовим організаціям. Все це йменується партнерством державного й громадського секторів, а насправді є звичайнісіньким одержавленням та експансією етатизму, коли автономні недержавні інституції фактично перетворюються на органи державної влади. Саме у такий спосіб громадянське суспільство втрачає свій сенс, припиняє бути собою, стає відгалуженням, зазвичай периферійним, держави. Подібні процеси відбуваються й у країнах „молодої” демократії. Однак, тут одержавлення здійснюється під гаслом „розбудови громадянського суспільства”, коли держава починає брати участь у створенні сектора суспільства, який вже за визначенням мав би бути незалежним від неї. Загалом, в обох випадках етатизації громадянського суспільства йдеться про „грантожерство”, паразитування на державному бюджеті та навіть корупцію. Справді, недержавний сектор є надзвичайно зручним каналом „відмивання” державних грошей корумпованими чиновниками.

В більшості теоретизувань про громадянське суспільство переважно використовувалось його нормативне розуміння. Натомість, реальні трансформаційні процеси відбувались по-різному в різних країнах і призвели до різних наслідків, причому однією з головних ознак цих процесів був жорсткий тиск з боку провідних демократій сучасного світу. Тому й громадянські суспільства посткомуністичних країн сформувалися не стільки під впливом національних потреб та інтересів, скільки внаслідок зовнішнього впливу. Значною мірою, вони виявилися простою калькою громадянських суспільств згаданих розвинених демократій, і навіть більше ніж калькою. Громадянські суспільства посткомуністичних країн надали безліч засобів впливу на політичне життя цих країн державам розвиненішим і багатшим.

В теорії і практиці демократизації посткомуністичних країн набула поширення теза про узалежнення процесів демократизації рівнем розвитку громадянського суспільства. Доволі часто, провали в побудові демократій обґрунтовуються відсутністю або незрілістю громадянського суспільства. Теза щодо недостатньої розвиненості цього суспільства в посттоталітарних країнах і сьогодні побутує серед дослідників посткомунізму. Однак, ця теза викликає дедалі більше заперечень, причому навіть в західному експертному середовищі. Загалом, наводяться три основні аргументи. Вважалося, що падіння комуністичного тоталітаризму стало історичним тріумфом демократичного громадянського суспільства над тоталітарною державою. Однак, якщо це суспільство було таким потужним аби зруйнувати тоталітаризм, то чому воно стало таким слабким одразу після падіння комуністичної системи? Другий аргумент формулюється таким чином: „Чому посттоталітарне і посткомуністичне громадянське суспільство вважається слабшим від пост-авторитарного громадянського суспільства в країнах Азії чи Латинської Америки?”. Третій аргумент стосується власне відмінностей в наслідках демократичних реформ у посткомуністичних країнах. Він формулюється так: „Чому в країнах з однаковим рівнем розвитку громадянського суспільства демократизація має різні успіхи?”. Загалом, ефективне й розвинене громадянське суспільство може вважатися важливою умовою демократизації. Однак, існує чимало інших умов, які своїм сукупним впливом компенсують слабкості зазначеного суспільства. І однією з таких умов була й залишається національна консолідація, котра можлива лише в сформованому національному суспільстві.

Під кутом зору політичної теорії, для дієздатної демократії набагато більшого значення має те, що Р. Даль йменував „сучасним демократичним плюралістичним суспільством” [3, с. 264]. Цей концепт є значно ширшим від концепту „громадянського суспільства” й переважає його за своєю пояснювальною силою. Крім того, ефективність та легітимність демократичного процесу може забезпечуватись конфігурацією різних елементів і ця конфігурація не обов'язково включає громадянське

суспільство. Зокрема, модель „консоціативної демократії” А. Ліпхарта не потребує громадянського суспільства, а самопідтримується і розвивається взаємодією дещо інших складових [4, с. 1, с. 25, с. 55].

Надзвичайного поширення пропагандистська риторика „громадянського суспільства” набула наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років, ознаменувавши початок боротьби з націоналізмами посткомуністичних народів та утвердження ліберального тоталітаризму на теренах, де нещодавно панував тоталітаризм комуністичний. Причому, „за замовчуванням” вважалося, що громадянське суспільство в євроатлантичному геополітичному й цивілізаційному ареалі вже сформувалось, а розбудовувати його доконче необхідно саме пострадянським країнам. Безперечно, як для західних політиків, так і для науковців було цікавим розпочати масштабний соціальний експеримент на експериментальній площадці розміром понад 1/6 планети. Народи цих теренів хоча й остаточно не видужали від попередніх комуністичних експериментів, однак були цілком спроможні обрати історичний шлях справжньої національно-державної незалежності, а не шлях втілення чергового ідеологічного проекту – нині вже ліберально-демократичного. Принагідно варто зауважити, що подібний соціальний експеримент з розбудови демократичного громадянського суспільства євроатлантичного штибу розпочатий окупаційною адміністрацією Сполучених Штатів у повоєнній Японії зазнав невдачі [5, с. 147-150].

Таким чином, узалежнювати перспективу демократизації рівнем розвитку громадянського суспільства було б хибним. Відмінності в результатах демократичних перетворень і зростаюча відмінність у рівні розвитку демократії в країнах Центральної і Східної Європи та пострадянських теренів пояснюється багатьма факторами. Зокрема, різним ступенем сформованості й ефективності політичних інститутів (передусім державних), а також різним історичним спадком, особливостями політичного розвитку, релігійними й культурними традиціями тощо.

Певне ослаблення громадянського суспільства та зниження його ролі в політичному житті посткомуністичних країн після завершення соціальних трансформацій пояснюється дією чотирьох основних факторів: по-перше, демобілізаційним ефектом і поступовою заміною масових політичних рухів взаємодією еліт; по-друге, переходом лідерів масових політичних рухів та провідних фігур громадянського життя в професійне політичне життя і на державну службу; по-третє, тоталітарним спадком, який полягає у бракові соціальної довіри й неспроможності до самоорганізації; по-четверте, втратою політичної громадянської активності, зумовленою економічною рецесією та структурними реформами. Дію останнього фактору слід наголосити окремо, адже чимало політичних проблем посткомуністичних країн були викликані труднощами економічних перетворень та труднощами переходу до ринкових економік. Крім того, тоталітарний спадок відіграв у процесі становлення посткомуністичного

громадянського суспільства не лише негативну роль, адже комуністичні суспільства також мали свої громадянські суспільства. Тому й становлення цього суспільства в країнах колишнього комунізму може розглядатись як комплексне рекомбінування, що включало інтегрування громадських організацій доби комунізму, появу нових громадських організацій, взаємодію між цими двома сегментами.

Різні рівні розвитку громадянського суспільства в посттоталітарних державах пояснюються дією одразу декількох факторів, серед яких: якість демократій в кожній окремій країні; наявність незалежних ресурсів для підтримки громадських ініціатив та спроможність до ініціативної самоорганізації; роль держави у фінансуванні й підтриманні громадянського суспільства; якість інституційної інфраструктури; ступінь задіяності зовнішніх акторів (закордонних неурядових організацій та іноземних урядів). Одним з важливих факторів формування громадянських суспільств у посткомуністичних країнах Європи є вплив громадянських суспільств розвинених демократій Євросоюзу. Поступово, особливо після долучення частини з них об'єднаної Європи, в державах Центрально-Східної Європи починає утверджуватись західноєвропейська модель громадянського суспільства – корпоративістського, професійно-експертного, зорієнтованого на ринок послуг та соціальне партнерство з державою. Таким чином, йдеться про один із проявів, описаного неофункціоналістами, процесу „проліферації”. Зокрема, цей процес полягає у поширенні, в рамках інтеграційного об'єднання, базових зразків соціальної взаємодії та форм соціального мислення від країн більш потужних до країн слабших і залежних.

Міжнародна політика була й залишається сферою жорсткої владно-силової взаємодії, сферою вкрай конкурентною. Конкуренція ж передбачає асиметрію й ієрархію – піднесення лише незначної частини держав до вершин світової владно-силової ієрархії. Тому цілком природно, коли домінуючі держави використовують громадянські суспільства держав слабших і залежних для впливу на їх політичні системи й модифікації на свою користь їх зовнішніх політик. Тож цілком природно для країн напівпериферії і периферії вживати зусилля з метою зведення до мінімуму зовнішнього впливу, що здійснюється через громадянське суспільство. Однак, в цій стратегії протидії існує чимало недоліків. Зокрема, громадянське суспільство держав напівпериферії і периферії може використовуватись олігархічними елітами цих держав з метою реалізації власних цілей – утримання при владі шляхом створення фіктивних громадських організацій, покликаних імітувати демократичний процес і маніпулювати громадською думкою.

Попри всі жорсткі реалії міжнародної політики і внутрішньої політики посткомуністичних олігархій, громадянське суспільство саме по собі містить чимало суто міжнародних імплікацій. Воно не може мислитись ізольовано, а завжди уявляється як частина глобального

Мирослав Беззуб'як

громадянського суспільства – частина мережі автономних інституцій, яка настільки ж ієрархічна, наскільки ієрархічна міжнародна політика. Інакше кажучи, глобальне громадянське суспільство, у разі виникнення, відобразитиме світову міждержавну ієрархію, і в ньому домінуватимуть інституції національних громадянських суспільств провідних держав світу. Безперечно, глобальне громадянське суспільство може зробити свій внесок у пом'якшення глобальних поділів, однак усунути їх воно не зможе, допоки головною структуро-творчою силою міжнародних відносин залишатиметься взаємодія між державами. Зайвим підтвердженням міжнародної природи феномена і поняття громадянського суспільства може послугувати ідея та практика „європейського громадянського суспільства”, котре багатьма авторами вважається зародком вже згаданого вище глобального громадянського суспільства. Часткова суперечність цінності й практики суспільства національного й суспільства громадянського багато в чому пояснюється міжнародною природою цього останнього.

Дедалі більше поширюється думка про те, що в рамках Євросоюзу формується європейський демос та відповідне європейське громадянське суспільство як частини загальноєвропейської демократії, котра має перерости національні кордони країн-членів ЄС. Проте, сьогодні європейське громадянське суспільство перебуває лише на початкових стадіях свого формування. Це суспільство важко ідентифікувати, оскільки: не існує держави якій воно може себе протиставити (сам Євросоюз допоки не може вважатися державним утвором); все ще не сформувався загальноєвропейський демос, який би і мав охопити та структурувати загальноєвропейське громадянське суспільство; в політичному житті країн ЄС й надалі домінують суто національні громадські організації.

Водночас, у процесі розвитку Євросоюзу, спостерігаються окремі ознаки формування того, що може бути поименованим європейським громадянським суспільством. Спочатку це були інституціоналізовані пан-європейські рухи, а згодом – громадські загальноєвропейські організації, які безпосередньо взаємодіють з органами ЄС. Останні можуть відіграти свою роль в подоланні, так званого, „дефіциту демократії” Євросоюзу, проте, з іншого боку, вони можуть цей дефіцит і поглибити перетворившись на елемент загального механізму євробюрократії. Розвиток європейського громадянського суспільства може призвести до виникнення додаткових розколів, оскільки доволі часто загальноєвропейські громадські організації діють в обхід національних громадських організацій та національних органів державної влади. Найбільших успіхів інституції європейського громадянського суспільства досягли в царинах екології та захисту соціальних прав, що цілком природно, адже екологічні та соціальні проблеми об'єктивно виходять за межі національних кордонів. Власне й сучасна Європа є продуктом транснаціональних загальноєвропейських

ідейно-політичних рухів, які інтенсивно розвиваються від початку минулого століття.

Проблема співвідношення громадянського й національного суспільств перебуває переважно в площині пріоритетності, тобто у необхідності дати відповідь на стратегічне питання: „що первинне – суспільство національне чи суспільство громадянське?”. Причому, відповідь ця буде різною для різних держав і народів. Переселенські країни, які формувалися в геополітичній ізоляції, а нині належать до панівних держав світ-системного ядра, цілком можуть надавати перевагу суспільству громадянському перед суспільством національним, твердячи, що друге неможливе без першого. Натомість, нові незалежні держави напівпериферії і периферії (зокрема країни пострадянського простору), якщо вони справді прагнуть незалежності, змушені робити вибір на користь суспільства національного, адже саме його сформованість уможливило ефективну національну державу, котра й гарантує внутрішню стабільність та високий міжнародний статус.

Список використаної літератури

1. **Фукуяма Ф.** Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина, под общ. ред. М. Колопотина,]. – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 730 с.
2. **Муссолини Б.** Доктрина фашизма / Бенито Муссолини ; [пер. с итал. В. Н. Новикова]. – Триасть, 1995. – 60 с.
3. **Dahl R. A.** Democracy and its Critics / Robert A. Dahl. – New Haven : Yale University Press, 1989. – 397 p.
4. **Lijphart A.** Democracy in Plural Society : A Comparative Exploration / Arend Lijphart. – New Haven ; London : Yale Univ. Press, 1977. – 248 p
5. **Фукуяма Ф.** Сильное государство : Управление и мировой порядок в XXI веке : [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ : АСТ Москва : Хранитель, 2006. – 220 с.